TALABALARNING O‘QUV TASHABBUSKORLIGINI OSHIRISHDA SOTSIOMETRIK YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Azimova Nilufar Nuriddinovna
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti mustaqil izlanuvchisi

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirish masalasi dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim jarayoni faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki talabalarning mustaqil fikrlashi, tashabbus ko‘rsatishi, ijtimoiy faolligi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan kompleks tizimga aylanmoqda. Shu bois talabalarning o‘quv tashabbuskorligini shakllantirish va rivojlantirishda pedagogik, psixologik hamda ijtimoiy omillarni uyg‘un holda o‘rganish zarurati ortib bormoqda.

O‘quv tashabbuskorligi - bu talabaning ta’lim jarayonida faol ishtirok etishi, mustaqil qaror qabul qilishi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va o‘z bilimini chuqurlashtirishga intilishi bilan tavsiflanadigan murakkab shaxsiy sifatdir. Ushbu sifatning shakllanishi ko‘p jihatdan talabaning ichki motivatsiyasi, qiziqishi, refleksiv fikrlashi hamda ta’lim muhitidagi ijtimoiy-psixologik sharoitlarga bog‘liqdir. Ayniqsa, talabalar jamoasidagi o‘zaro munosabatlar tizimi - ya’ni sotsiometrik aloqalar - o‘quv tashabbuskorligining rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Sotsiometrik yondashuv ijtimoiy guruh a’zolari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, tahlil qilish va ularni boshqarish imkonini beruvchi ilmiy-uslubiy asos hisoblanadi. Ushbu yondashuvning asoschisi Jacob Moreno bo‘lib, u sotsiometriyani “guruh ichidagi hissiy tanlovlar va o‘zaro munosabatlarni o‘lchash usuli” sifatida izohlaydi. Jacob Moreno tomonidan ishlab chiqilgan sotsiometriya nazariyasi ijtimoiy guruh ichidagi yashirin va ochiq munosabatlarni chuqur tahlil qilishga qaratilgan muhim ilmiy yondashuv hisoblanadi. Moreno sotsiometriyani nafaqat oddiy diagnostik usul, balki guruh ichidagi ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va takomillashtirishga xizmat qiluvchi amaliy mexanizm sifatida talqin etadi. Uning fikricha, har qanday guruh - bu faqat tashkiliy tuzilma emas, balki murakkab hissiy-psixologik bog‘lanishlar tizimi

bo‘lib, aynan shu bog‘lanishlar shaxsning faoliyati va rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

Moreno “ijtimoiy tanlov” tushunchasini ilgari surib, guruh a’zolari o‘rtasidagi yaqinlik, simpatiya va antipatiya munosabatlari shaxsning ijtimoiy maqomi va faolligini belgilashini ta’kidlaydi. Uning qarashlariga ko‘ra, guruh ichida “yulduzlar” ya’ni eng ko‘p tanlanadiganlar, “izolyatsiyalanganlar” ya’ni kam tanlanadiganlar va “rad etilganlar” kabi ijtimoiy rollar shakllanadi. Bu esa ta’lim jarayonida ham o‘z aksini topadi: ijtimoiy jihatdan qabul qilingan va faol talabalar ko‘proq tashabbus ko‘rsatadi, muhokamalarda faol qatnashadi va o‘quv jarayoniga ijodiy yondashadi. Aksincha, ijtimoiy jihatdan chetda qolgan talabalar passivlikka moyil bo‘lib, o‘z imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta olmaydi.

Moreno sotsiometriyaning asosiy vazifalaridan biri sifatida guruh ichidagi yashirin ijtimoiy tuzilmani aniqlash va uni sog‘lomlashtirishni ko‘rsatadi. Bu jihat ayniqsa oliy ta’lim tizimida muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki talabalarning o‘quv tashabbuskorligi faqat individual xususiyat emas, balki ularning ijtimoiy muhitdagi o‘rni va o‘zaro munosabatlariga ham bevosita bog‘liqdir. Agar guruhda ijobiy sotsiometrik muhit yaratilsa, talabalar o‘zaro ishonch asosida hamkorlik qiladi, fikr almashadi va yangi g‘oyalarni ilgari surishga intiladi. Bu esa o‘quv tashabbuskorligining oshishiga olib keladi.

Moreno shuningdek “sotsiometrik muvozanat” tushunchasini ilgari surib, guruhdagi munosabatlar uyg‘unligi ta’lim samaradorligiga ijobiy ta’sir qilishini asoslaydi. Uning fikricha, pedagog guruh ichidagi ijtimoiy aloqalarni bilgan holda, ularni ongli ravishda boshqarishi, ya’ni ijobiy munosabatlarni kuchaytirishi va salbiy aloqalarni kamaytirishi lozim. Bu orqali talabalar o‘rtasida psixologik qulay muhit yaratiladi va ular o‘z salohiyatini erkin namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Shu nuqtai nazardan, Morenoning sotsiometriya haqidagi qarashlari talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. U ta’lim jarayonida nafaqat bilim berish, balki ijtimoiy munosabatlarni ham ongli ravishda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. Natijada, sotsiometrik yondashuv orqali talabalar jamoasida faol, hamkorlikka tayyor va tashabbuskor muhit shakllantiriladi, bu esa zamonaviy ta’limning asosiy maqsadlariga to‘liq mos keladi.

Sotsiometrik munosabatlarning talabalarning o‘quv tashabbuskorligiga ta’siri, avvalo, ijtimoiy muhitning xarakteri bilan belgilanadi. Ijobiy sotsiometrik muhitda talabalar o‘z fikrlarini erkin ifoda etadi, tashabbus bilan chiqadi, muammolarni birgalikda hal qilishga intiladi.

Aksincha, salbiy yoki ziddiyatli munosabatlar hukmron bo‘lgan guruhlarda passivlik, ishonchsizlik va tashabbusning pasayishi kuzatiladi. Shu jihatdan, sotsiometrik yondashuv talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirishda muhim diagnostik va rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi.

Mazkur jarayonni tushuntirishda Lev Vygotskyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Unga ko‘ra, shaxsning intellektual rivojlanishi ijtimoiy muhit va o‘zaro muloqot jarayonida shakllanadi. Vygotskiy “yaqin rivojlanish zonasi” tushunchasini ilgari surib, talabaning rivojlanish darajasi ko‘p jihatdan uning boshqalar bilan hamkorlikdagi faoliyatiga bog‘liqligini ta’kidlaydi. Bu esa sotsiometrik munosabatlarning talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirishdagi bevosita rolini asoslaydi.

Shuningdek, zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda motivatsiya nazariyalari ham muhim o‘rin tutadi. Xususan, Edward Deci va Richard Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga ko‘ra, shaxsning faoliyati uning ichki ehtiyojlari - avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy aloqadorlik ehtiyojlari bilan belgilanadi. Talabalar jamoasida sog‘lom sotsiometrik munosabatlarning mavjudligi aynan shu ehtiyojlarning qondirilishiga xizmat qiladi va natijada o‘quv tashabbuskorligini oshiradi. Mazkur nazariyani talabalarning o‘quv tashabbuskorligi kontekstida tahlil qilganda, ayniqsa ijtimoiy aloqadorlik ehtiyoji sotsiometrik munosabatlar bilan uzviy bog‘liqligi bilan ajralib turadi. Talabalar o‘zlarini guruhda qabul qilingan, hurmat qilinadigan va qo‘llab-quvvatlanadigan subyekt sifatida his etgan taqdirda, ularda o‘quv faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi. Bu esa ichki motivatsiyaning kuchayishiga, mustaqil tashabbus ko‘rsatishga va faol ishtirok etishga olib keladi. Aksincha, ijtimoiy izolyatsiya yoki salbiy sotsiometrik maqom talabalarda ishonchsizlik, passivlik va tashabbusdan chekinish holatlarini yuzaga keltirishi mumkin.

Shuningdek, avtonomiya ehtiyoji ham sotsiometrik muhit bilan chambarchas bog‘liqdir. Agar ta’lim jarayonida talabalar o‘z fikrini erkin ifoda etish, qaror qabul qilish va tashabbus bilan chiqish imkoniyatiga ega bo‘lsa, bu ularning mustaqil faoliyatga bo‘lgan ichki ehtiyojini qondiradi. Sotsiometrik jihatdan ijobiy shakllangan guruhda bunday imkoniyatlar ko‘proq kuzatiladi, chunki o‘zaro ishonch va hurmat muhitida talabalar o‘z fikrlarini ochiq bayon etishdan qo‘rqmaydi. Natijada, o‘quv tashabbuskorligi tabiiy ravishda rivojlanadi.

Kompetentlik ehtiyoji esa talabaning o‘zini bilimli va qobiliyatli his etishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ham ijtimoiy muhit ta’sirida shakllanadi. Sotsiometrik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi guruhda talabalar bir-biriga

yordam beradi, tajriba almashadi, bu esa o‘z navbatida ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi. O‘zini kompetent his qilgan talaba esa ko‘proq tashabbus ko‘rsatadi, murakkab vazifalarni bajarishga intiladi va ijodiy yondashuvni namoyon etadi.

Deci va Ryanning ta’kidlashicha, ichki motivatsiya tashqi rag‘batlardan ko‘ra barqarorroq va samaraliroq bo‘lib, aynan shu turdagi motivatsiya shaxsning uzoq muddatli rivojlanishini ta’minlaydi. Shu jihatdan, sotsiometrik munosabatlar orqali talabalar jamoasida ijobiy psixologik muhit yaratish nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi, balki talabalarda barqaror o‘quv tashabbuskorligini shakllantirishga xizmat qiladi.

Sotsiometrik yondashuvning pedagogik imkoniyatlari keng bo‘lib, u ta’lim jarayonini individuallashtirish va differensiallashtirish, talabalarning ijtimoiy rolini aniqlash, norasmiy yetakchilarni aniqlab, ularning ijobiy ta’siridan foydalanish imkonini beradi. Shu bilan birga, ushbu yondashuv asosida o‘quv jarayonida hamkorlikka asoslangan metodlar - guruhli ishlar, loyiha faoliyati, muammoli vaziyatlar, munozaralar tashkil etilishi talabalarning tashabbuskorligini sezilarli darajada oshiradi.

Talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirishda sotsiometrik muhitni boshqarish ham muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi bu jarayonda faqat bilim beruvchi emas, balki ijtimoiy munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi va rag‘batlantiruvchi shaxs sifatida ishtirok etadi. U talabalar o‘rtasida ijobiy psixologik muhit yaratishi, har bir talabaning imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularni faol ishtirok etishga undashi zarur.

Xulosa qilib aytganda, sotsiometrik yondashuv talabalarning o‘quv tashabbuskorligini rivojlantirishda muhim nazariy va metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. U talabalar jamoasidagi ijtimoiy munosabatlarni chuqur tahlil qilish, ularni boshqarish va pedagogik jarayonga samarali integratsiya qilish imkonini beradi. Natijada, talabalarda mustaqil fikrlash, faol ishtirok etish va tashabbus ko‘rsatish kabi muhim kompetensiyalar shakllanadi. Bu esa zamonaviy ta’lim tizimining asosiy maqsadlaridan biri - raqobatbardosh, ijodkor va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Moreno J.L. Who Shall Survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama. 2nd ed. Beacon: Beacon House, 1953. 763 p.

2. Морено Я.Л. Cотsiометрия: экспериментальный метод и наука

об обществе / пер. с англ. М.: Академический проект, 2001. 384 с.

3. Выготский Л.С. Мышление и речь. М.: Лабиринт, 1999. 352 с.

4. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Смысл; Эксмо, 2005. 1136 с.

5. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 159 p.

6. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self- Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.

7. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 2017. 756 p.

8. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well- being // American Psychologist. 2000. Vol. 55, № 1. P. 68–78.

9. Андреева Г.М. Cotsiальная психология. 5-е изд., испр. и доп. М.: Аспект Пресс, 2008. 363 с.

10. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. М.: Академия, 2009. 512 с.

11. G‘oziev E.G‘. Psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 1994. 224 b. 12. To‘raev B.O., Raximov B.X. Ijtimoiy psixologiya. Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. 232 b.